

واکاوی علل کاهش رشد جمعیت با تأکید بر تبیین دیدگاه اسلام

ساهره یراقی^۱، محمدمهدی کریمی نیا^۲، مجتبی انصاری مقدم^۳

^۱ سطح دو (کارشناسی) رشته فقه و اصول، مدرسه علمیّه فاطمه الزهرا (س)، کوی علوی، اهواز، فعال فرهنگی و پژوهشگر

^۲ استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (نویسنده مسئول)

^۳ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه میبد، مدرّس دانشگاه

چکیده

هدف از این مقاله که با استناد به آیات قرآن، احادیث و نظریه‌های روانشناسان پیرامون نقش دین و خانواده بر جمعیت کشور ایران بیان شده است. از آن جا که کشور ما ایران بر پایه حکومت اسلامی اداره می‌شود، بنابراین جامعه باید با توجه به دین مقدس اسلام به این هدف والا یعنی خانواده و جمعیت، نگاه ویژه‌ای داشته باشد. با توجه به آمارها، کاهش ازدواج و همچنین افزایش خانواده‌های تک فرزند در ایران است، این باور غلط برای مردم ایران در دهه‌های اخیر تثبیت شده که کاهش جمعیت است، یعنی خوشبختی بیشتر و جامعه‌ای برتر و والاتر است، که در صورت عوض نکردن این نگرش، جامعه ایران به سمت آینده‌ای نافرجام خواهد رفت. سپس در ادامه بحث در مورد عوامل ایجاد این نگرش منفی و راه‌حل‌های این معضل اجتماعی مطالبی بیان گردیده است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و اسنادی و کتابخانه‌ای با استناد به آیات قرآنی، احادیث، مقالات و کتب جامعه‌شناسی و سایر منابع، به بررسی موضوع مورد نظر پرداخته است. هدف از این مقاله که با استناد به آیات و روایات و نظریه‌های روانشناسان پیرامون نقش دین و خانواده بر جمعیت کشور ایران اشاره شده است. از آن جا که کشور ما ایران بر پایه حکومت اسلامی اداره می‌شود، بنابراین جامعه باید با توجه به دین مقدس اسلام به این هدف والا یعنی خانواده و جمعیت، نگاه ویژه‌ای داشته باشد.

واژه‌های کلیدی: ازدواج، فقه خانواده، فرزند آوری، جمعیت، کاهش رشد جمعیت

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

در مقاله حاضر آن چه که ذهن محقق را به خود مشغول کرده مسئله‌ای است که در زندگی روزمره‌ی امروز از اهمیت بالایی برخوردار است و آن نقش خانواده در روند کاهش نرخ رشد جمعیت جامعه ایران می‌باشد، و لذا می‌توان گفت خانواده یکی از اصلی‌ترین و مؤثرترین نهادهای اجتماعی است و اولین هسته‌ی زندگی اجتماعی بشر از خانواده آغاز می‌باشد. از آنجا که در دهه‌های اخیر نوع زندگی مردم ایران از سنتی به سمت مدرن تغییر یافته‌است، بنابراین خانواده‌ها به شکل مرکزی و هسته‌ای تغییر شکل یافته‌اند و می‌توان اظهار کرد که یکی از عناصر مهم برای تجدید نسل، نهاد خانواده محسوب می‌شود.

دلایل مختلفی همچون تغییرات ارزش در حوزه‌ی خانواده موجب گردیده است تا تمایل خانواده‌ها جهت فرزندآوری در دهه‌های اخیر رو به کاهش میل نماید، از این رو، تمامی نگاه‌ها به جهت تأثیر بر جامعه به سمت خانواده‌ها روانه گشته است.

البته تغییر در عرصه‌های گوناگون جامعه، اعم از فرهنگی، اقتصادی و... نیز در مناسبات خانوادگی تأثیرگذار خواهد بود.

در مقاله حاضر، ابعاد کمی که مورد بررسی قرار گرفته است، تعداد افراد و تعداد فرزندان متولد شده در جامعه ایران و بعد کیفی آن عوامل بسیار و متنوعی می‌باشد که مهم‌ترین آنها از دید پژوهشگر: دین، اقتصاد، اشتغال زنان که با بالا رفتن سطح تحصیلات زنان منجر به افزایش تمایل زنان به حضور در بازار کار شده و این حضور بیشتر زنان در بیرون از خانه منجر به کاهش تمایل زنان به فرزندآوری شده‌است و موارد متعدد دیگری هم می‌باشند.

از میان پژوهش‌های تجربی انجام شده در ایران در زمینه‌ی علل کاهش رشد جمعیت کتابی به عنوان کاهش جمعیت، فاجعه تقلیل و ازدواج و تحدید نسل نوشته علی معصومی در سال ۱۳۹۶ و رضوی زاده و غفاریان در مجله راهبرد فرهنگ در سال ۱۳۹۴ در پژوهش خود بعنوان «کاهش نرخ باروری و تأثیر آن بر جمعیت» در مورد علل کاهش رشد جمعیت در ایران بحث نموده‌اند.

۱. بررسی کاهش جمعیت از نگاه دانشمندان غربی

امروزه درحالی‌که در کشورهای غربی، برنامه‌های گسترده‌ای برای افزایش جمعیت و تشویق خانواده برای فرزندآوری طراحی و اجرا می‌شود اما در عین حال همین کشورهای غربی نسخه کاهش جمعیت و کنترل موالید را برای کشورهای اسلامی و جهان سوم می‌پیچند. بعد از انقلاب اسلامی رشد جمعیت افزایش پیدا کرد و در دهه ۶۰ جمعیت کشور به ۶۰ میلیون نفر یعنی حدود ۲ برابر جمعیت قبل از انقلاب رسید. این افزایش جمعیت به نوعی اعتقادی بود و در حالی صورت گرفت که انقلاب نوپای ما درگیر مسائلی چون تحریم‌های اقتصادی و جنگ بود. اواسط دهه شصت با تصویب مجلس، سیاست کنترل جمعیت شروع

شد و برآورد جمعیت شناسان این بود که نرخ رشد جمعیت به این زودیها کاهش پیدا نخواهد کرد و حتی تا سال ۱۳۹۱ به رشد ۲ درصدی جمعیت دست نخواهیم یافت، اما آنچه پیش‌بینی شده بود در سال ۱۳۹۱ اتفاق بیفتد در سال ۱۳۷۱ اتفاق افتاد. نرخ باروری در سالیان اخیر کاهش چشمگیری داشته است و به ۱۰۸ فرزند در سال ۱۳۹۵ رسیده است که در حال حاضر ایران پایین‌ترین نرخ باروری دنیای اسلام را به خود اختصاص داده است.^۱

از آنجا که پژوهش حاضر به بررسی عوامل کاهش جمعیت می‌پردازد، لذا با سوق دادن پژوهش به سمت نظریات و نتایج متفکرانی که در این زمینه بیاناتی را ارائه نموده‌اند، و با توجه به مطالب علمی آنها در تلاش هستیم تا در روند پیشروی پژوهش خود متمرکز باشیم، لذا ابتدا با نظریه‌پرداز معروف غربی توماس مالتوس (۱۴ فوریه ۱۷۶۶-۲۹ دسامبر ۱۸۳۴) استاد دانشگاهی، انگلیسی آغاز می‌نماییم که تأثیر بسیار زیادی روی جمعیت‌شناسی گذاشته است. البته کتاب مشهوری نیز به نام اهل جمعیت نگاشته است و اولین بار به این موضوع اشاره کرده است که افزایش جمعیت راه‌حلی برای پیشرفت نیست. مالتوس نظریه‌ی خود را با طرح این پرسش آغاز کرد که اصولاً چه عواملی موجب پیشرفت و ترقی جامعه‌ی انسانی است؟^۲

چگونه و به چه ترتیب می‌توان این علل را پیش‌بینی کرد؟ از نظر مالتوس پاسخ به این پرسش‌ها مستلزم پاسخ به دو پرسش دیگر بود؛ (۱) چه عللی تاکنون مانع پیشرفت نوع بشر به سوی رفاه و خوشبختی شده است؟ (۲) چقدر احتمال دارد که تمام، یا بخشی از این علل، در آینده از میان برود؟ در پاسخ به پرسش اولی مالتوس یکی از علل بدبختی و عدم پیشرفت نوع بشر را تمایل و توانایی بیش‌تر وی به تولیدمثل می‌دانست و می‌گفت در موجودات زنده از جمله انسان یک تمایل دائمی به افزایش نوع خود، بدون توجه به مقدار غذایی که در دسترس آن‌هاست وجود دارد. اما از آنجا که غذا برای زندگی انسان لازم است، جمعیت هیچ وقت نمی‌تواند جلوتر از عرضه‌ی عادی خوراک گام بردارد و افزایش یابد و از این رو مایلیم یک کنترل‌کننده‌ی قوی برای جلوگیری از افزایش جمعیت به کار افتد. از این که در مورد ماهیت این کنترل‌کننده سخنی بگویید این سوال را پیش کشید که جمعیت به طور طبیعی چقدر می‌تواند افزایش یابد؟ و میزان افزایش در تولیدات زمینی در شرایط مطلوب صنعتی چقدر

^۱ Hawzah.net

^۲ . دلای اصفهانی و اسمعیل زاده، نظریه جمعیت با نگرش محدود، ص ۹۴-۷۱

می‌تواند باشد؟ در پاسخ از آن داشت که چون هیچ تجربه‌ای از یک جمعیت کنترل نشده ندارد، قادر نخواهد بود بطور مستقیم به مشاهده‌ی میزان افزایش جمعیت کنترلی نشده بپردازد.^۳

با این وجود سعی کرد تا با ارایه‌ی شواهدی از آمریکا و آنچه واقعاً در آنجا اتفاق افتاده بود، چگونگی افزایش طبیعی جمعیت را استنباط کند. او اظهار داشت که براساس تجربیات آمریکای آن زمان، می‌توان گفت اگر عامل جمعیت کنترل نشود و موانعی در راه ازدیاد جمعیت وجود نداشته باشد جمعیت بر مبنای تصاعد هندسی به آسانی هر ۲۵ سال یک بار دو برابر خواهد شد. این در حالی است که رشد مواد غذایی و افزایش در وسایل و امکانات معیشت در مطلوب‌ترین شرایط صنعتی بشر، نمی‌تواند با نسبتی بیش از تصاعد حسابی افزایش یابد مبنای نظریه‌ی مالتوس، پس از گذشت ۲۰۰ سال، تفاوت میان شمار جمعیت و وسایل و امکانات معیشت غیر قابل محاسبه خواهند بود. به طور کلی می‌توان نظرماکس را اینگونه بیان نمود که مالتوس عامل اصلی بدبختی و عدم پیشرفت نوع بشر را تمایل و توانایی بیش از حد او به تولیدمثل می‌دانست. او استدلال نمود که چون غذا برای بشر ضروری است، بنابراین بیش جمعیتی عامل اصلی محدودیت مواد غذایی و اسباب معیشت خواهد بود، در نتیجه، باید کنترل‌کننده‌ای قوی برای پیش‌گیری از افزایش جمعیت به کار افتد، زیرا با توجه به عدم تعادل پیش گفته شمار جمعیت نمی‌تواند بیش‌تر از حداقل مواد غذایی لازم برای خود رشد کند. استدلال مالتوس در این زمینه مبتنی بر قانون بازدهی نزولی بود، در واقع، مالتوس قائل به منشأ طبیعی فقر بود.^۴

از جمله کسانی که نظریه مالتوس را که نگرشی بدبینانه به موضوع جمعیت و تأثیر آن بر اقتصاد حاکم ساخت، را به چالش کشید. پییرفرانسواورل هرست (۱۸۴۹-۱۸۰۴) بود، او سعی کرد که روش ریاضی منحنی رشد مالتوس که مربوط به جمعیت بود را بهبود ببخشد. او از مطالعه تجربی دریافت که برای هر جمعیت بیولوژیکی پایدار، نرخ رشد نسبی بطور کل سقوط میکند، زیرا در شرایط کاملاً طبیعی، رشد مطلق در اندازه جمعیت منجر به کمبود نسبی در سرانه منابع معیشتی می‌شود و از این رو به کاهش در تعداد افراد زنده منجر خواهد شد. بنابراین و رلاهرست فرض کرد که نرخ نسبی رشد جمعیت تابعی کاهنده از اندازه جمعیت خواهد بود. پس ترس از اینکه روزی جمعیت زمین به اندازه‌های بسیار بالا برسد از بین می‌رود. در نهایت

۳. همان.

۴. همان.

می‌توان نتیجه گرفت که فاجعه‌هایی به نام انفجار جمعیت و پیامدهای منتسب به آن – آنگونه که در ذهن‌ها رواج پیدا کرد- وجود ندارد.^۵

۲. بررسی کاهش رشد جمعیت از نگاه آیات و روایات

اما با تفکر در آیات قرآن کریم و با توجه به تفاسیر دانشمندان دینی و با نگاهی به نوشته‌های اندیشمندان دینی و همچنین آمارهای جمعیتی کشور ایران می‌توان به نکته‌ای جالب و تاثیرگذار دست یافت که اکثریت جمعیت ایران این نکته قرآنی که مربوط است به تفسیر سوره اعراف آیه «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَ لَا يَسْتَقْدِمُونَ» و همچنین سوره یس آیه «وَأَمَّا زُوَالِیَوْمَ أَيْهَا الْمُجْرِمُونَ» مرگ را گاهاً به فراموشی سپرده‌اند که افراد اجتماع حکم اعضای یک پیکر را دارند. وقتی که در عضوی از یک پیکر سرطان پیدا بشود، اعضاء دیگر نمی‌توانند بگویند چرا با هم باید از بین برویم. به همان دلیل که شما با یکدیگر اتصال و هم‌ریشگی و پیوند دارید. به همان دلیل که از سعادت او بهره‌مند هستید به همان دلیل از بدبختی او هم باید در اجتماع متضرر باشید. فقط آن دنیا است که دنیای جدائی است. در این دنیا اجتماع واقعا به یکدیگر متصل‌اند.^۶ لذا باید عواملی را که در حوزه‌ی خانواده ایجاد تغییر نموده‌اند و در نتیجه منجر به تغییر سبک زندگی جامعه می‌گردد را مورد بررسی قرار داد. حال با تفکر در آیات قرآن کریم و با توجه به تفاسیر دانشمندان دینی و با نگاهی به نوشته‌های اندیشمندان و همچنین آمارهای جمعیتی کشور ایران می‌توان به نه^۷ نکته جالب و تاثیرگذار دست یافت که:

۱. عدم توجه به خواسته‌های جامعه: در طی این سال‌ها تحولات موجود در جامعه ایران موجب گردیده تا خواسته‌های فرد نسبت به خواسته‌ها و علایق جمعی، سنتی، خانوادگی و جامعه ترجیح داده شود (فرد باوری)؟ کودکان متولد شده در این خانواده‌ها، به محض بزرگ شدن به سرعت یاد می‌گیرند که درباره خودشان با عنوان «من» فکر کنند. این «من» هویت

^۵. همان

^۶. اعراف، ۳۴

^۷. یس، ۵۹

^۸. مطهری، اسلام و مقتضیات زمان، ص ۷۷-۱۳۵

^۹. آراسته‌خو، فرهنگ اصطلاحات علمی-اجتماعی، ص ۲۱۹

شخصی آنها، از «من»های دیگر افراد متمایز است که موجب کاهش مسئولیت‌پذیری، بالا رفتن سن ازدواج، افزایش طلاق و طبیعتاً کاهش فرزندآوری را در ایران به همراه خواهد داشت. اما با کمی تفکر و اندیشه در کتب اسلامی و دینی می‌توان به این نکته مهم و قابل درک دست پیدا کرد که اگر تحت هر شرایطی و هرگونه تغییرات سیاسی و اجتماعی در هر جامعه به حفظ ارزش‌ها و آثار دینی و همچنین بکارگیری آنها در زندگی روزمره بپردازیم دچار اینگونه تخلّلهای در سطح جامعه و جمعیت نخواهیم شد، چون درمی‌یابیم دین بهترین راهنما در روند رشد خانواده و در نتیجه جامعه است. فلذا علاوه بر پیامبران و ائمه اطهار، دانشمندان اسلامی نیز همچون ابن خلدون، علامه طباطبایی، مرتضی مطهری و دیگر دانشمندان همیشه در کتاب‌های خود با ارجاع به کتاب مقدس قرآن اینگونه فردگرایی‌ها را مضر و در نتیجه موجب اخلال در نظام اجتماعی و چه بسا ناهماهنگی در درصد نرخ رشد جمعیت جوامع دانسته‌اند.^{۱۱}

۲. بالا رفتن سن ازدواج: ازدواج از جمله دستورات الهی در دین است که به هر زن و مرد مسلمان واجب شده و می‌توانند با در نظر گرفتن زوجی مناسب براساس معیارهای اسلامی برای خود برگزینند. امر ازدواج و تحقق آن در جامعه باید برای همه افراد یکسان باشد، چرا که این امر یک ضرورت حیاتی است و برای رسیدن به آرامش درونی و اکمال دین در هر جامعه ضروری و مهم است تا با چشم‌پوشی از تشریفات و ورود به دیگر فرهنگ‌ها بتوانیم زندگی مشترک را با پایه‌ریزی اسلامی بنا کنیم. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «اکثر اهل النار العزاب»، بیشترین اهل جهنم انسان‌های بی‌همسر هستند.^{۱۲}

امام صادق (ع) می‌فرماید: «من زوج اعزبا کان ممن ینظرالله - عزوجل الیه یوم القیامه»، کسی که مجردی را تزویج کند و امکان ازدواج او را فراهم نماید از کسانی است که در قیامت خداوند به آنان نظر لطف می‌کند.^{۱۳}

^{۱۰} . عوقی، جمع‌گرایی، فردگرایی از دیدگاه فرهنگ جامعه مهدوی، ص ۹۵-۷۵

^{۱۱} . ابوزید عیدالرحمن بن محمد خلدون حصری، ص ۸۸

^{۱۲} . صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۲۵۱

^{۱۳} . کلینی، کافی، ج ۵، ص ۳۳۱.

به همین دلیل به همه مسئولان و دست‌اندرکاران مسائل اجتماعی واجب و لازم است به این مسئله به عنوان یک مشکل فوریتی نگاه کنند و تمام همت و تلاش خود را برای رفع آن مصرف نمایند. کارشناسان امور اجتماعی عوامل زیادی را برای افزایش سن ازدواج عنوان کرده‌اند که چند نمونه مطرح می‌شود:

(۱) عوامل اجتماعی:

زندگی اجتماعی که یکی از ضروریات حیات انسان است به طوری که بشر بدون اجتماع قادر به ادامه زندگی نیست اما با این حال اگر در برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری جامعه دقت کافی نشود مشکلات زیاد به وجود می‌آید عوامل اجتماعی مانند:

الف) تحصیلات دانشگاهی:

طولانی شدن تحصیلات دانشگاه و افزایش نسبت دختران نسبت به پسران، سبب شد که اغلب پسران و دختران تا پایان تحصیلات و بعد هم تا به دست آوردن شغل از ازدواج سرباز زنند و دختران به علت داشتن تحصیلات دانشگاهی حاضر به ازدواج با پسران پشت کنکور مانده نباشند و درصد بالایی از آنان بدون همسر بمانند.

ب) عدم توازن جمعیت پسران و دختران آماده ازدواج:

بنا به برخی آمارها جمعیت دختران در شرف ازدواج ۱/۶۰۰/۰۰۰ نفر بیش از پسران آماده ازدواج هستند و این خود سبب می‌شود پسران در ازدواج رقابت نکنند و در نتیجه عجله‌ای نداشته باشند.

ج) به هم خوردن توازن دختر و پسر در روستاها:

طبق آمارها به علت مهاجرت پسران روستایی به شهرها برای جستجوی کار، جمعیت دختران روستایی آماده ازدواج دو برابر گذشته است.^{۱۴}

(۲) عوامل اقتصادی:

یکی از عمده‌ترین دلایل تاخیر ازدواج از نظر جوانان عوامل اقتصادی است. پسران به ازدواج تمایل ندارند زیرا اکثر آنها برخوردار نبودن از شغل، مسکن و تهیه لوازم و ضروریات زندگی و جشن ازدواج است و در بین خانواده‌های دختران هم مشکل

^{۱۴} . رجیبی، شمیم یاس، شماره ۳۹، سال ۱۳۸۵.

تهیه جهیزیه را سد بزرگی برای ازدواج دخترانشان می‌دانند خصوصاً خانواده‌هایی که چند دختر با فاصله سنی کم دارند.

بنابراین عدم توان اقتصادی کافی، انگیزه جوانان را پائین می‌آورد و اجازه نمی‌دهد آن‌ها در سن پائین ازدواج کنند. ۱۵

(۳) عوامل فرهنگی:

گرچه کشور ما از فرهنگ غنی و کامل اسلامی برخوردار است ولی به دلایلی چون نفوذ فرهنگ بیگانه و مانند آن این فرهنگ کم رنگ شده و سفارش‌های اکید اسلام به تعجیل در ازدواج و کراهت از تاخیر آن تا حدودی بین جوانان به فراموشی سپرده شده است. جوان ایرانی که در گذشته مهم‌ترین برنامه او در اولین فرصت ازدواج و تشکیل زندگی بود امروزه دیگر عقیده‌ای ندارد و حتی برخی زمان ازدواج را مخصوص میان‌سالگی می‌دانند و این احتمال وجود دارد که این فرهنگ مخرب، گسترده و فراگیر شود. عوامل فرهنگی را می‌توان از سه جهت در تاخیر ازدواج موثر دانست:

الف) منسوخ شدن ارزش‌های معنوی:

منسوخ شدن ارزش‌های معنوی سبب شد، بسیاری از جوانان به همه چیز از جمله ازدواج رنگ و لعاب مادی بدهند و به جای اینکه کسب فضایل انسانی را هدف خود قرار دهند و ازدواج را عاملی برای نزدیک شدن به خدا و کامل شدن ایمان بدانند در جمع مال دنیا و نمایاندن ظواهر فریبنده زندگی مادی مسابقه بگذارند.

ب) آرمان‌گرا بودن جوانان:

بعضی از جوانان امروزی به علت خامی و نپختگی که هیچ تناسبی با زندگی پیچیده کنونی ندارد و نیز به علت عدم اعتماد به تجربه‌های والدین و قدیمی دانستن آن‌ها از واقعیت‌های زندگی بی‌اطلاع مانده‌اند و در نتیجه نمی‌توانند درباره موضوعی چون ازدواج واقع‌گرا باشند. بلکه فکر می‌کنند و در عالم خیال پرواز می‌کنند این طرز تفکر یکی از دو پیامد منفی زیر را دارد:

یا ازدواج نمی‌کنند و منتظر همسری آرمانی هستند و یا ازدواجشان مبتنی بر احساسات است که نتیجه آن شکست و سرخورده شدن از ازدواج است.

ج) گسترش فرهنگ حجاب:

۱۵. همان.

۱۶. همان.

در جامعه‌ای که فرهنگ حجاب حاکم باشد و رابطه با نامحرم طبق موازین شرعی باشد و از اختلاط‌های مضر و فسادانگیز بین پسر و دختر جلوگیری می‌شود، زمینه‌ای برای ارضاء نامشروع نیازهای جنسی یافت نمی‌شود و در نتیجه تمتعات جنسی منحصر به خانواده و ازدواج می‌شود. همین امر باعث می‌شود احساس نیاز به ازدواج در جوانان افزایش یابد و آنان زودتر ازدواج کنند اگر فرهنگ حجاب کم رنگ شود و پسران و دختران محدودیت زیادی در ارتباط با یکدیگر نداشته باشند انگیزه آنان برای ازدواج کاهش می‌یابد و در نتیجه سن ازدواج بالا می‌رود.^{۱۷}

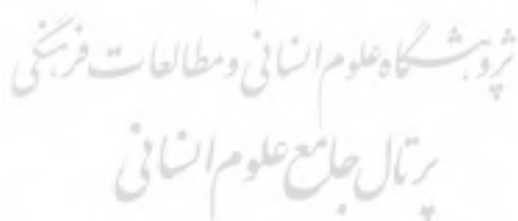
۳. نکته قابل توجه اینکه وقتی در احادیث و روایات دینی عمیقاً به تفکر می‌اندیشیم می‌توانیم دریابیم که در قرآن مجید خداوند به طور مشخص و مستقیم سن ازدواج را تعیین نکرده است بلکه آنچه در آیات بیان شده، بلوغ است و به سه نوع بلوغ در آیات اشاره شده است که عبارتند از: بلوغ حُلْم، بلوغ نكاح و بلوغ اَشْد. که به شرح ذیل هستند:

بلوغ حُلْم:

مصدقی از بلوغ حُلْم در قرآن کریم «وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلْمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ»^{۱۸} رسیدن به دو بلوغ جنسی و عقلی است.^{۱۹}

بلوغ نكاح: مصداق از بلوغ نكاح در قرآن کریم «وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ»^{۲۰} رسیدن فرد سفیه به سنین ازدواج است. یعنی پختگی و رسیده شدن میوه عقل انسان.^{۲۱}

بلوغ اشد:

^{۱۷}. همان.

^{۱۸}. نور، ۵۹.

^{۱۹}. طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۵، ص ۲۲۶.

^{۲۰}. نساء، ۶.

^{۲۱}. طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۴، ص ۲۷۵.

مصدق از بلوغ اشد در قرآن کریم «ولما بلغ اشدّه و استوی آتیناه حکماً و علماً و کذلک نجزی المحسنین»^{۲۲} شامل همه بلوغها است. یعنی اگر کسی به همه بلوغها برسه، به بلوغ اشد رسیده است. انسان به مرحله ای از رشد برسد که نیروها و قوای بدنش به حداکثر قوت و شدت برسد و این امر غالباً در سن ۱۸ سالگی صورت می‌گیرد.^{۲۳}

پس معلوم می‌شود که اسلام مساله بلوغ را در همه جا به یک معنا نگفته است. در امر عبادت، امثال حدود، ازدواج، تصرفات مالی و اقرار و امثال آن هر کدام فرق دارد، اما با توجه به همین آیات می‌توان نتیجه گرفت که سن ازدواج برای هر فردی در جامعه فرق خواهد داشت. پس بنابراین، هر جوان ایرانی با توجه به سن، عقل و قوای جنسی خود باید به سمت تشکیل خانواده و در نتیجه نسل تمایل پیدا کند. لذا جوان متدین و دین‌داری که فردگرا شده‌است، ابتدا باید معنا و تفسیر آیات قرآنی را به آن آموخت تا بتواند با تکیه بر این آیات کلام الله مجید، ازدواجی سهل و همراه با عقلانیت انجام دهد و نگذارد فرد‌گرایی او موجب بالا رفتن سن ازدواج و چه بسا کاهش فرزندآوری گردد. چون همه این عوامل به روند رشد جمعیت ایران تأثیرگذار خواهد بود.^{۲۴}

۳. حضور بیشتر زنان در بیرون خانه:

با توجه به آمارهای مرکز آمار ایران در مورد اشتغال زنان ایران می‌توان به نکات قابل توجهی دست پیدا کرد با گذشت زمان و پیشرفت تکنولوژی در کشور ایران موجب گردیده تا سطح تحصیلات زنان افزایش یابد این امر منجر به افزایش تمایل زنان به حضور در بازار کار شده و میزان اشتغال نسبت به گذشته بیشتر شده در نتیجه حضور بیشتر زنان در بیرون از خانه منجر به کاهش تمایل زنان به فرزندآوری شده و در کاهش نرخ فرزندآوری در ایران تأثیرگذار بوده‌است. حال با نگاهی به احادیث ائمه اطهار در می‌یابیم که زن در تمامی کتب اسلامی نقش اصلی‌تر از کارکردن در بیرون از خانه دارد و آن هم نقش مادران و تربیت فرزندان و تولید نسل برای بقاء جامعه می‌باشد. یا به بیان ساده‌تر خانواده‌ای سالم تحویل جامعه دهد و سند این مطلب هم می‌تواند سخنی از امام علی (علیه‌السلام) را بیان نمود که می‌فرمایند: کاری که در توان زن نیست به او مسپار زیرا او چون

۲۲. قصص، ۱۴.

۲۳. طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۴، ص ۱۷.

۲۴. نصر اصفهانی، عوامل موثر بر کاهش جمعیت ایران در ده‌های اخیر.

گلی است (ظریف و آسیب‌پذیر) نه قهرمان و کارفرما.^{۲۵} حال با تفسیر این حدیث می‌توان دریافت که نقش خانواده برای زن مهمتر از نقش او در اجتماع و اشتغال است اما با شرایط موجود در جامعه امروزی و سطح تحصیلات زنان، کمی شرایط با گذشته فرق کرده‌است و امروزه زنان باید هر دو نقش را به خوبی ایفا نمود. و برای هرکدام وقت و زمان مناسب و کافی خود را قرار دهند، چون خانواده هسته اصلی جامعه می‌باشد و اگر به آن بها داده نشود نمی‌توان جامعه‌ای دینی و با تربیت و البته به روز هم داشت و این گونه دیگر آن زن هم نمی‌تواند در آن جامعه اشتغال یابد چرا که دیگر آن جامعه صلاحیت اشتغال‌زایی را نخواهد داشت و دیگر حرفی از عفت و حیا و باورهای اسلامی نخواهد بود. حضور بیشتر زنان در بیرون از خانه منجر به کاهش تمایل زنان به فرزندآوری شده و در کاهش نرخ فرزندآوری در ایران تاثیرگذار بوده‌است. با توجه به احادیث و سخن بزرگان دین می‌توان کاملاً به این نتیجه دست پیدا کرد که زنان جامعه در صورتی می‌توانند اجازه اشتغال یابند که ابتدا نقش خانواده را محکمتر از قبل دنبال کنند و برایشان بقاء جامعه و تولید نسل مهم باشد.^{۲۶}

۵. مشکل اقتصادی:

با توجه به آمار بدست آمده در رابطه با اقتصاد خانواده‌های ایرانی می‌توان گفت یکی از مشکلاتی که خانواده‌ها را به سمت عدم ازدواج و عدم تولید نسل بیشتر تحریک می‌کند، مشکل اقتصادی است. عن ابی عبداللّه (ع) قال: قال رسول اللّه (ص): أَكْثَرُ الْوَالِدِ أَكْثَرُ بِكُمْ الْأُمَمَ عَدَاً امام صادق (ع) از پیامبر (ص) نقل فرمود: بر تعداد فرزندان بیفزایید زیرا من در روز قیامت به فزونی شما بر امت‌ها تفاخر می‌کنم.^{۲۷}

امام باقر (ع) روایت کرده است که رسول خدا (ص) فرمود: با دختران باکره که استعداد بچه دار شدن در آنها وجود دارد ازدواج کنید زیرا که من به شما در روز قیامت به سایر امت‌ها مباحثات می‌نمایم.^{۲۸}

^{۲۵}. نهج البلاغه، ص ۴۰۵.

^{۲۶}. نصر اصفهانی، عوامل موثر بر کاهش جمعیت ایران در ده‌های اخیر.

^{۲۷}. کلینی، کافی، ج ۶، ص ۲.

^{۲۸}. همان، ج ۵، ص ۳۳۳.

در طول دهه‌های اخیر خانواده‌ها برای تامین نیازهای اقتصادی خود مجبور شده‌اند همچون دهه‌های گذشته تلاش بیشتری کنند تا بتوانند نیازهای مالی خود را فراهم نمایند اما برخلاف دهه‌های گذشته، امروزه این تلاش در آن‌ها این باور را ایجاد کرده که با ازدواج و تشکیل خانواده و همچنین افزایش تعداد فرزند، مشکلات اقتصادی آنها هم زیادتر می‌شود و در نتیجه اکثریت خانواده‌ها به سمت تک فرزندی یا دوفرزندی روی آورده‌اند.^{۲۹}

۶. آپارتمان نشینی و کوچک شدن خانه‌ها:

یکی از پیامدهای گسترش شهرنشینی کوچک شدن خانه‌ها و افزایش آپارتمان‌هاست، خانه‌های آپارتمانی، به دلیل نوع فضا سازی و ساخت آن، بسیاری از کارکردهای سنتی‌اش، مانند محل تفریح و آسایش، محل ملاقات و میهمانی، محل جشن‌ها و برگزاری آئین‌ها و محل کار و البته تولید و همه چیز، به جز محل خواب را به فضاهای شهری منتقل کرده‌است. طراحی آپارتمان‌ها به گونه‌ای است که سبب فردی شدن خانه و گسستن اعضای خانواده از یکدیگر می‌گردد. به عبارت دیگر آپارتمان و زندگی آپارتمانی یکی از عرصه‌های فردگرایی شده‌است. در سل‌های اخیر، معماری ما به سمت کوچک‌سازی خانه‌ها پیش رفته است. که امکان نگهداری از فرزندان زیاد (بیش از یک یا دو فرزند) را از خانواده گرفته‌است. طبیعی است که این امر منجر به کاهش نرخ باروری در ایران گردیده‌است.^{۳۰}

۷. فرزندسالاری:

در گذشته، فضای حاکم بر خانواده‌ها غالباً بر محور اقتدار والدین بود، ولی امروزه فرزند سالاری پررنگ‌تر شده‌است و تبعات آن در جامعه کاملاً مشخص است، در این شرایط، میزان فرزندآوری کاهش می‌یابد، چرا که توانایی برآوردن انتظارات بالای فرزندان و رسیدگی بیش از حد والدین به آن‌ها مانعی برای داشتن فرزندان بیشتر خواهد بود، می‌توان گفت فرزندسالاری پدیده‌ی منحصر به فردی است که در جامعه‌ی ایران به وجود آمده و دارای ویژگی‌های خاص خود است. بالا رفتن انتظارات بچه‌ها، افزایش مراقبت‌های والدین از فرزندان، وسواس شدید والدین نسبت به بچه‌ها و افزایش آن، افزایش هزینه‌ای که والدین صرف فرزندان خود می‌کنند و تبدیل فرزندان به موجود پر هزینه‌ای که دائماً در کانون توجه والدین قرار دارد.^{۳۱} طبیعتاً در این

^{۲۹}. نمازی، مستدرک سفینه البحار، ص ۳۴۰.

^{۳۰}. نصر اصفهانی، عوامل موثر بر کاهش جمعیت ایران در دهه‌های اخیر.

^{۳۱}. مهدوی و غنیمتی، فرزند سالاری، ص ۱۱۴.

شرایط، میزان فرزندآوری کاهش می‌یابد. چرا که توانایی برآوردن انتظارات بالای فرزندان و رسیدگی و توجه بیش از حد والدین به آن‌ها، مانعی برای داشتن فرزندان بیشتر خواهد بود. مهم‌ترین ویژگی فرزند سالاری، عدم حس مسئولیت‌پذیری و عدم استقلال در خانواده‌های فرزندسالار است. چنین خانواده‌هایی شرایط رشد و شکوفایی و خلاقیت‌های اجتماعی را از فرد می‌گیرد و قدرت انتخاب و تصمیم‌گیری و حل مسائل و مشکلات فردی و اجتماعی در چنین فرزندان بسیار پایین است.^{۳۲}

۸. افزایش میزان شهرنشینی:

مطابق با سرشماری‌های انجام شده در کشور در سال ۱۳۶۵، میزان شهرنشینی در کشور ۴۸/۶ درصد بوده که در سال ۱۳۷۵ به ۶۴/۱ درصد افزایش پیدا کرده‌است و تا سال ۱۳۹۰ در حدود ۷۲/۸ درصد جمعیت کشور در شهرها ساکن بودند. شهرنشینی توقعات افراد را برای داشتن زندگی بهتر افزایش می‌دهد و آن‌ها را با افزایش هزینه‌های زندگی روبه‌رو خواهد کرد. این امر به خودی خود موجب تغییر رفتارهای باروری زنان به نفع اندازه‌ی کوچک‌تر خانوار و تعداد فرزند کمتر خواهد شد. گسترش شهرنشینی موجب گسترش خانواده‌ی هسته‌ای می‌شود. که در کاهش تعداد فرزندان تأثیرگذار خواهد بود.^{۳۳}

۹. اهمیت بهبود وضع اقتصادی در فرزندآوری:

حال با نگاهی عمیقانه، به نظام تک فرزندی که در جامعه در حال رشد و نمو است می‌توان دریافت که نباید این نکته را نادیده گرفت که در ترویج نظام تک فرزندی نمی‌توان از نگاه اقتصادی به این پدیده، غافل ماند. خانواده‌ها سعی می‌کنند با کاهش هزینه‌هایی، شرایط رفاهی و مناسب‌تر مادی را افزایش دهند. امروزه هدف اصلی والدین از داشتن فرزند، فرزندپروری است و با توجه به این که نیازهای تربیتی و پرورشی کودکان افزایش یافته‌است و کودک امروز شرایط و امکانات خاصی می‌طلبد که نیاز به صرف هزینه‌های گوناگون دارد، خانواده‌ها سعی می‌کنند با کاهش تعداد فرزندان، به کیفیت بهتر و مطلوب‌تر شرایط پرورشی آنان بیفزایند. در واقع بالا رفتن هزینه‌های فرزندزایی و زندگی خانواده‌ها از سویی و پایین بودن سرانه درآمد طبقات متوسط و پایین جامعه که درصد زیادی از جمعیت را تشکیل می‌دهند و وضعیت درآمدی آنان از دیگر سو سبب شده‌است خانواده‌ها

۳۲. همان، ص ۱۱۵.

۳۳. نصر اصفهانی، عوامل موثر بر کاهش جمعیت ایران در ده‌های اخیر.

متناسب با وضع خود صاحب فرزند یا فرزندان شوند و چون کاهش تعداد فرزندان تأثیر قابل توجهی بر زندگی این خانواده‌ها دارد، غالباً به نظام تک فرزندی روی می‌آورند.^{۳۴}

۴. فواید تک فرزندی برای جامعه

این روزها بسیاری از زوج‌های جوان بر این باورند که خانواده ایده‌آل خانواده‌ای با یک فرزند است و داشتن بیش از یک فرزند در خانواده سطح کیفی تربیت کودک را کاهش می‌دهد. البته نباید این نکته را فراموش کرد که تک فرزندی مزایایی هم دارد از جمله والدینی که چه به تصمیم و انتخاب خود و یا هر دلیل دیگر، یک بار صاحب فرزند می‌شوند، می‌توانند با کسب آگاهی و مهارت در شیوه‌های تربیتی و پرورشی، فرزندی تربیت کنند که فردی توانمند و موفق شود. این فرزندان بدون خواهر و برادر و یا وجود همسالان، در میان افراد بزرگسال رشد می‌کنند و از این رو رفتاری مانند بزرگسالان دارند، از درک و قدرت تجزیه و تحلیل خوبی برخوردارند. و افراد مسئولیت‌پذیری هستند، اما به چه قیمت و چه بهائی باید این مزایا را در نظر گرفت به قیمت اینکه جامعه رو به سمت کاهش جمعیت و در نتیجه به وجود آمدن معایبی شود و ناهنجاری‌های زیادی را به همراه داشته‌باشد.^{۳۵}

۵. آسیب‌های تک فرزندی بر جامعه

الف) معمولاً در این خانواده‌ها حکم، حکم تک فرزند است. چون او فقط یکی است و پدر و مادر از نظر عاطفی به شدت به او وابسته‌اند، پس احساس می‌کنند باید همه خواسته‌هایش را برآورده کنند. به برآورده کردن خواسته‌های تک فرزند در برخی موارد به اندازه‌ای میرسد که والدین ناخواسته برای راهی کردنش به او باج می‌دهند.

ب) برای تک فرزندها والدین، تنها خویشاوندان نزدیک محسوب می‌شوند اما از آنجا که خواهر یا برادر ندارند در صورت فوت والدین به شدت تنها خواند شد و اگر دوستانی صمیمی برای پر کردن خلاء عاطفی پس از فوت والدین نداشته باشند احتمال افسرده شدن آنها زیاد می‌شود.

^{۳۴}. همان.

^{۳۵}. نشریه الکترونیکی دانشگاه علوم پزشکی شیراز، سیب، ص ۱.

ج) فرزند در دوره‌ی اولیه کودکی بیشتر نیازمند حضور والدین خود است. ولی در دومین دوره کودکی اش نقش همسالان بارزتر می‌شود و مهارت‌های زیادی را از آنان می‌آموزد. وجود خواهر یا برادر بزرگتر نیز می‌تواند مهارت‌های لازم برای اجتماعی شدن او را فراهم کند. حال اگر فرزند تک باشد به ناچار باید در کنار بزرگسالان پرورش یابد در نتیجه او تجربه‌ای از کودکی و نوجوانی خود ندارد و با بازی‌ها، کارها و نقش‌های این گروه سنی آشنا نیست و یک دفعه پرشی به دوران مسئولیت‌پذیری بزرگسالان خواهد داشت ولی از لحاظ روحی و روانی بسیار سریع‌تر رشد می‌کند و دنیا را از دید بزرگسالان می‌بیند. حضور در چنین خانواده‌ای که فقط شامل افراد بالغ است سبب بلوغ زودرس کودک می‌شود از عوارض بلوغ زودرس این است که کودکان در مقابل استرس‌های زمان جوانی قرار می‌گیرند و نمی‌دانند چه باید کنند آن‌ها از نظر جسمی نشانه‌های بلوغ را دارند، ولی تجربه کافی ندارند. در این شرایط در هر دو جنس، به دلیل افزایش تمایل به شهوت، رفتارهای ناهنجاری همچون خودارضائی ... پیدا می‌کند.^{۳۶}

کاهش وابستگی فرزندان به خانه و خانواده در خانواده‌های تک فرزند سبب احساس تنهایی عمیق، ترویج فرهنگ استقلال طلبی، افزایش میل به فرار، کم شدن قبح تک زیستی و تجرد، کاهش قداست و اهمیت تشکیل خانواده و افزایش سن ازدواج می‌شود.^{۳۷}

نتیجه گیری

متأسفانه در جامعه‌ی امروز ایران نیز شاهد توسعه‌ی فرهنگ مصرف در بین خانواده‌ها هستیم که این امر خود منجر به بروز سایر عوامل و تغییرات نیز می‌شود. برای مثال، افزایش مصرف‌گرایی و بالا رفتن هزینه‌ها، به تدریج می‌تواند منجر به توسعه‌ی فردگرایی، افزایش سن ازدواج، افزایش طلاق، گسترش شهرنشینی و ... گردد. با توسعه‌ی فرهنگ مصرف در خانواده‌ها، طبیعتاً هزینه‌های زندگی بالا می‌رود و امکان داشتن فرزندان بیشتر فراهم نخواهد بود و این امر منجر به کاهش تعداد فرزندان خواهد شد.

^{۳۶}. همان.

^{۳۷}. همان.

با توجه به شرایط جمعیتی کشور و عواملی که بیان گردید، ضروری است که برای حل مسئله‌ی کاهش فرزندآوری برنامه‌ریزی صورت گیرد تا این مسئله تبدیل به بحران نگردد. از این رو، هم پایه سیاست‌گذاری‌هایی در سطح کلان صورت گیرد و هم فرهنگ‌سازی در سطح خانواده‌ها. دولت باید با اجرای سیاست‌گذاری و تنظیم قوانین امر فرزندآوری را تسهیل کند؟ به نحوی که با وجود تحولات صورت گرفته، زمینه‌ی تسهیل فرزندآوری فراهم شده و چالش پیش آمده تبدیل به بحران نشود. علاوه بر برنامه‌ریزی‌های کلان و سیاست‌گذاری‌های اجرایی، عوامل فرهنگی نیز در این زمینه نقش بسیار پر رنگی دارند. تبلیغات و شعار معروف «فرزند کمتر، زندگی بهتر» که از دهه‌ی ۶۰ در ایران رواج یافت و تبلیغات متنی و تصویری با همین مضمون بر روی مواد غذایی و بسیاری از کالاها و بیلبوردهای تبلیغاتی در سطح شهر، فیلم‌ها و سریال‌های تلویزیونی که به صورت مستقیم و غیرمستقیم فرزند کمتر را ترویج کردند و ... در نهادینه‌کردن این فرهنگ (فرزند کمتر) تاثیر بسزایی داشتند. سیاست‌گذاری‌ها و اقدامات پزشکی و بهداشتی در زمینه‌ی تنظیم خانواده و ارائه‌ی خدمات پیشگیری از بارداری به مردم نیز در این زمینه تاثیر بسزایی داشت.

اما امروزه با توجه به فرمایشات رهبری و نمودارهای آماری سازمان آماری کشور در سال ۱۳۹۳ اینگونه تبلیغات بلعکس گردیده و جامعه تشویق به سمت فرزندآوری و ازدیاد نسل گردیده‌است.

عن ابی عبدالله(ع) قال: قال رسول الله(ص): أَكثَرُوا الْوَالِدَ أَكْثَرَ بِكُمْ الْأُمَّمَ عَدَا أُمَّامِ صَادِق(ع) از پیامبر(ص) نقل فرمود: بر تعداد فرزندان بیفزایید زیرا من در روز قیامت به فزونی شما بر امت‌ها تفاخر می‌کنم.

امام باقر(ع) روایت کرده است که رسول خدا(ص) فرمود: با دختران باکره که استعداد بچه دار شدن در آنها وجود دارد ازدواج کنید زیرا که من به شما در روز قیامت به سایر امت‌ها مباحثات می‌نمایم.

بنابراین همان‌گونه که همه‌ی عوامل و نهادها در کنار هم این فرهنگ را نهادینه کردند و در رسیدن کشور به این وضعیت جمعیتی نقش داشتند. در شرایط کنونی نیز برای اصلاح این روند و هرگونه برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری برای جمعیت، نیازمند فعالیت یکپارچه و هماهنگی همه‌ی نهادها و عوامل تأثیرگذار است.

منابع:

*قرآن کریم.

* نهج البلاغه

- ۱- اسلامی، سیدحسن، **صوربینانی حیات دینی دورکیم**، بی‌جا، فصلنامه پژوهشی اندیشه نوین دینی، شماره ۳، زمستان ۱۳۸۴
- ۲- کلینی، ابوجعفر محمدبن اسحاق، کافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
- ۳- آراسته‌خو، محمد، **فرهنگ اصطلاحات علمی-اجتماعی**، تهران، انتشارات جاپخش، چاپ اول، ۱۳۸۱
- ۴- خسروپناه، عبدالحسین، **کلام جدید**، قم، مرکز مطالعات و پوهش های فرهنگی حوزه علمیه، اول، ۱۳۷۹.
- ۵- جوکار، محبوبه، صفورای، محمد مهدی، **مدرنیته تغییر سبک زندگی و کاهش جمعیت در ایران**، بی‌جا، پژوهش نامه اسلامی زنان و خانواده، سال دوم، شماره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۳
- ۶- رجبی، عباس، **مجله شمیم یاس**، شماره ۳۹، ۱۳۸۵
- ۷- دلالی اصفهانی، رحیم، اسمعیل‌زاده، رضا، **نظریه جمعیت با نگرش محدود**، بی‌جا، پژوهشنامه اقتصادی، پاییز ۱۳۸۵
- ۸- صدوق، ابوجعفر محمدبن علی بن موسی، من لایحضره الفقیه، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۰۴ق.
- ۹- طباطبایی، سید محمد حسین، **تفسیر المیزان**، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مهندسی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴.
- ۱۰- عوقی، وحید، **جمع‌گرایی، فردگرایی از دیدگاه فرهنگ جامعه مهدوی**، بی‌جا، فصل‌نامه علمی- ترویجی اسلامی و پژوهش‌های مدیریتی، سال اول، ۱۳۹۰
- ۱۱- مطهری، مرتضی، **اسلام و مقتضیات زمان**، تهران، ۱۳۷۳
- ۱۲- مهدوی، محمد صادق، غنیمتی، حسن، **فرزندسالاری**، بی‌جا، پژوهش‌نامه‌ی علوم انسانی، ۱۳۸۱
- ۱۳- معین، محمد، **فرهنگ لغت نامه معین**، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۶.
- ۱۴- محمدی، ری شهری، **میزان الحکمه**، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، چاپ هفتم، ۱۳۸۶
- ۱۵- نمازی، حسن بن علی، **مستدرک سفینه البحار**، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۷۷
- ۱۶- نصر اصفهانی، فرناز، **عوامل موثر بر کاهش جمعیت ایران در ده‌های اخیر**، بی‌جا، بی‌تا
- ۱۷- **نشریه الکتریکی دانشگاه علوم پزشکی شیراز**، ۱۳۹۳
- ۱۸- **vista Naws** ویستا نیوز
- ۱۹- **hawzan.net** حوزه نت
- ۲۰- **www.tabyan.net** تبیان
- ۲۱- **Wikipedia.org** ویکی پدیا